

Geachte docent,

Binnenkort brengt u met uw klas een bezoek aan Escher in Het Paleis. Voor u heeft u een verdiepend informatiepakket over het museum waarmee u het bezoek kunt voorbereiden. Met de bijbehorende kijkwijzer kunnen de leerlingen de tentoonstelling bekijken. U kunt hier naar eigen inzicht gebruik van maken. We vragen u de museumhuisregels met de leerlingen vooraf door te nemen.

In het document vindt u een introductie op het leven en het werk van de wereldberoemde kunstenaar M.C. Escher. Daarnaast vindt u informatie over de vaste tentoonstelling in het museum, het winterpaleis van Koningin-Moeder Emma, de parketvloer van minimal artist Donald Judd, de kroonluchters van kunstenaar Hans van Bentem en enkele lees- en kijktips.

Wij kijken uit naar jullie komst. Veel plezier tijdens jullie bezoek!

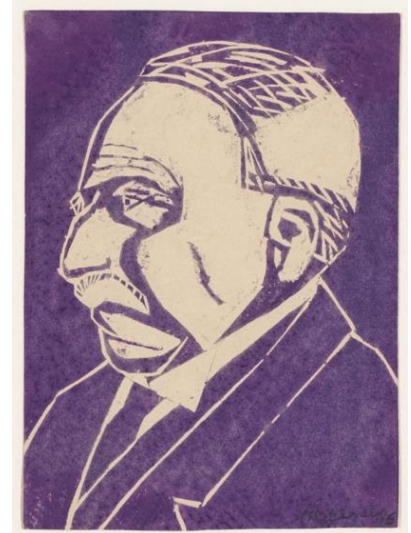

Foto: Gerrit Schreurs

Het leven en werk van M.C. Escher

De jonge jaren

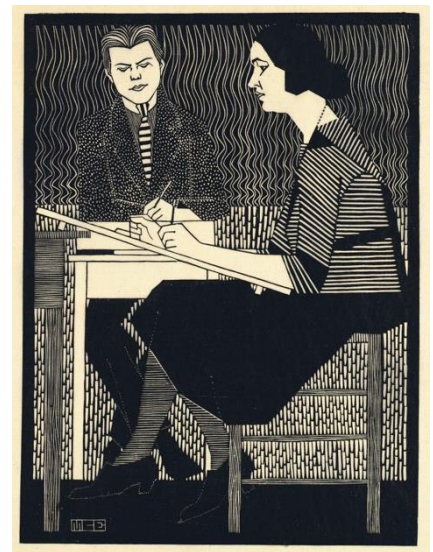
Maurits Cornelis Escher wordt in 1898 geboren in Leeuwarden. Zijn ouders huren het Prinsessehof, een voormalig onderkomen van de Oranjes. Escher groeit echter voornamelijk op in en rondom Arnhem, waar de familie in 1903 naartoe verhuist. Hij is de jongste van vijf zonen. De ouders van Escher hebben het financieel goed en geven hun zonen een brede opvoeding. Escher heeft al van jongs af aan een duidelijke voorkeur voor creatieve bezigheden, waaronder het spelen van de cello en houtbewerking. Zijn eerste grafische werk, een linoleumsnede van zijn vader G.A. Escher, maakt hij dan ook op jonge leeftijd. Escher heeft een sterke band met zijn vader en hij lijkt ook erg op hem. Hij maakt relatief weinig portretten in zijn leven, maar zijn vader is een paar keer zijn model.

M.C. Escher, Eschers vader, ir. G.A. Escher, linoleumsnede, 1916

Opleiding

De ouders van Escher zijn minder enthousiast over zijn focus op creatieve bezigheden, ook omdat hij op school niet altijd even goed presteert. Het idee is namelijk dat Escher later architect wordt. Zijn vader regelt dat zijn zoon, ondanks dat hij gezakt is voor zijn eindexamens, in Delft Bouwkunde mag studeren aan de Technische Universiteit. Escher is hier niet op zijn plek en weet zijn eerste jaar niet te voltooien. Hierna gaat hij naar de School voor Bouwkunde, Versierende Kunsten en Kunstambachten te Haarlem, waar hij wordt ingeschreven op de afdeling Bouwkunde. Zijn passie ligt echter bij grafiek. Leraar Samuel Jessurun de Mesquita ziet zijn werk én zijn talent. Hij overtuigt Eschers ouders om hun zoon over te laten stappen. Uiteindelijk kan die zijn hartenwens vervullen en aan een opleiding tot graficus beginnen.

M.C. Escher, Bij Mesquita in de klas, houtsnede, 1920 of 1921

Van Italië naar Nederland

M.C. Escher maakt in zijn leven een flink aantal reizen. Onder andere naar Spanje en langs de Italiaanse en Franse kust. In 1923 ontmoet hij tijdens een van deze reizen het Zwitserse gezin Umiker in het Italiaanse dorpje Ravello. Hij wordt verliefd op jongste dochter Jetta. In 1924 trouwen ze in het Italiaanse Viareggio en ze wonen tot 1935 samen in Rome. Ze krijgen drie zoons, George (geb. 1926), Arthur (geb. 1928) en Jan (geb. 1938).

Het gezin woont op verschillende plekken in Europa. Na twaalf jaar in Rome te hebben vertoefd, reizen ze af naar de Zwitserse bergen om vervolgens, na korte tijd in België te hebben gewoond, in 1941 neer te strijken in het Nederlandse Baarn. M.C. Escher woont tot aan zijn dood in 1972 in Nederland. Ondanks dat hij Italië mist, is hij blij weer terug te zijn in zijn moederland.

Vanaf de jaren 50 wordt Eschers werk steeds populairder, onder meer door publicaties over zijn werk in grote tijdschriften in de VS en het Verenigd Koninkrijk. Hij verkoopt steeds meer prenten en heeft veel tentoonstellingen in Nederland en het buitenland. Hij gaat steeds minder nieuw werk maken en richt zich steeds vaker op het herdrukken van oude prenten. In 1969 maakt hij zijn laatste nieuwe houtsnede: *Ringslangen*. M.C. Escher overlijdt uiteindelijk op 27 maart 1972 in het Diaconessehuis te Hilversum.

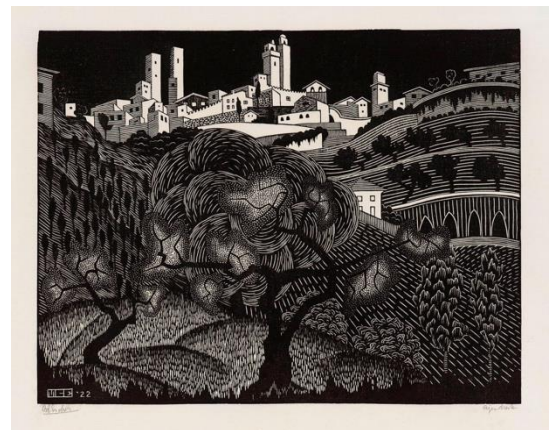

M.C. Escher, Ringslangen, houtsnede, 1969

In de volgende pagina's nemen we belangrijke thema's in het leven van M.C. Escher als kunstenaar met u door.

Italiaanse landschapsprenten

In zijn Italiaanse tijd (1924-1935) maakt Escher vooral prenten die dicht bij de werkelijkheid liggen. Dit werk ontstaat vanuit tekeningen die hij in de natuur maakt. De tekeningen worden later aan zijn werktafel uitgewerkt tot prenten. Voornamelijk zijn dit houtsneden en houtgravures, maar geleidelijk kiest Escher ook steeds meer voor lithografie. Verderop in de handleiding vindt u meer informatie over deze technieken. In zijn vroege werk wordt en blijft Escher geboeid door de natuur en het Italiaanse landschap. Escher is een zorgvuldige waarnemer en dat is in zijn grafiek goed terug te zien.

M.C. Escher, San Gimignano, houtsnede, 1922

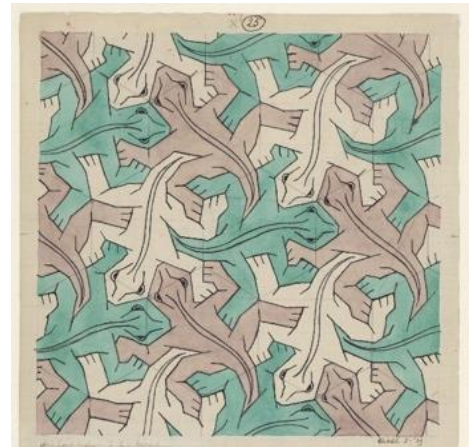
Perspectief boeit hem van jongs af aan. Hij experimenteert hier al vroeg mee door vaak een ongebruikelijk hoge of lage plek uit te zoeken om daar te tekenen. Het bergachtige landschap van Italië maakt dit gemakkelijk en zo ontstaat er veel diepte in zijn werk. In een prent als *San Gimignano* (1922) werkt Escher vanuit een dal, waardoor hij naar het hoger gelegen stadje opkijkt.

Vlakvullingen

Tijdens een van zijn reizen bezoekt hij in 1922 voor het eerst het Alhambra, een middeleeuws paleis en fort in de Spaanse stad Granada. Hier aanschouwt hij allerlei kleurrijke geometrische patronen, die in de vorm van tegeltableaus op de wanden zijn aangebracht. Naar aanleiding van deze ontdekking begint Escher zelf vlakvullingen te maken. Een vlakvulling is een motief waarvan de buitenlijnen aan alle kanten naadloos aansluiten. Hierdoor kan het motief eindeloos worden herhaald. Het is een veelgebruikte techniek in de islamitische kunst.

Escher raakte enorm geboeid door deze kunstvorm. Hij gaf er echter wel een nieuwe draai aan. In de islamitische traditie was het zeer ongebruikelijk, en vaak zelfs verboden, om mensen en dieren af te beelden. In het Alhambra zijn die dan ook niet te zien. Escher zag juist een hoop nieuwe mogelijkheden in het uitbeelden van levende wezens in zijn vlakvullingen.

In 1936 brengt hij opnieuw een bezoek aan het Alhambra, wat een aanleiding blijkt om met hernieuwd fanatisme schetsen te maken van vlakvullingen. In zijn schriften experimenteert hij volop met de mogelijkheden die de vlakvulling biedt. De voorstudies uit zijn schriften neemt hij vervolgens op in zijn prenten, vaak als onderdeel van een kringloop of metamorfose.

M.C. Escher, Studie behorende bij regelmatige vlakvulling van Reptielen, waterverf en potlood op papier, 1939

Van *landscapes* naar *mindscapes*

In zijn vroege werk focust Escher op het weergeven van landschappen. Deze periode wordt wel aangeduid als die van *landscapes*. Later, vanaf 1935, laat Escher de landschappen links liggen. Zijn ideeën voor prenten komen in zijn hoofd tot leven, vol met fantasie, waarna hij ze uitwerkt in hout of op een lithosteen. Deze werken worden ook wel zijn *mindscapes* genoemd.

In het werk dat Escher na 1935 maakt, gaat de overeenkomst tussen een directe waarneming en het uiteindelijke werk steeds meer verloren. Hij geeft steeds meer een eigen draai aan de werkelijkheid. Waar de andere werken uit deze periode nog vrij waarheidsgetrouw waren, vormen *Stilleven met spiegel* (1934) en *Stilleven en straat* (1937) het begin van Eschers zoektocht naar de optische illusie. Op het eerste oog lijkt de laatste prent een doodnormale voorstelling van een tafel met spullen voor een straat. Kijkt men nog een tweede keer, dan valt ineens op dat de boeken op tafel ook onderdeel zijn van de straat erachter. Het is Escher gelukt om de toeschouwer op slimme wijze te misleiden.

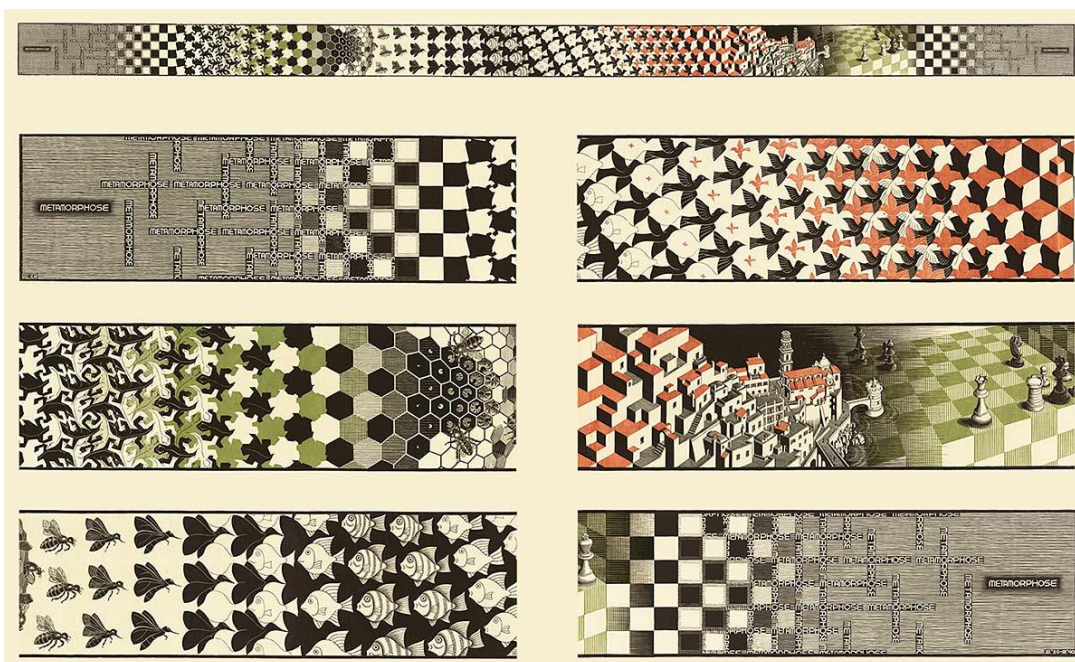
In deze overgangsperiode begint Escher stijlmiddelen die hij ook in Italië onderzocht te combineren, zoals het spel met perspectief, de vlakvulling en spiegelingen. Vlakvullingen krijgen hierin een belangrijke rol. Escher zei weleens dat zonder de vlakvulling zijn werk niet tot zo'n grote bloei zou zijn gekomen. Door zijn gebruik van vlakvullingen verbindt Escher zijn alfa- met zijn bèta-fascinatie. Door deze wisselwerking

M.C. Escher, Stilleven en straat, houtsnede, 1937

tussen het kunstzinnige en het wiskundige stapt Escher uit het traditionele kunstkader. Deze fascinaties laten Escher de fantasierijke verhalen van eeuwigheid en oneindigheid in zijn prenten vertellen. Deze begrippen zijn essentieel voor Escher, ze komen overal in zijn werk voor.

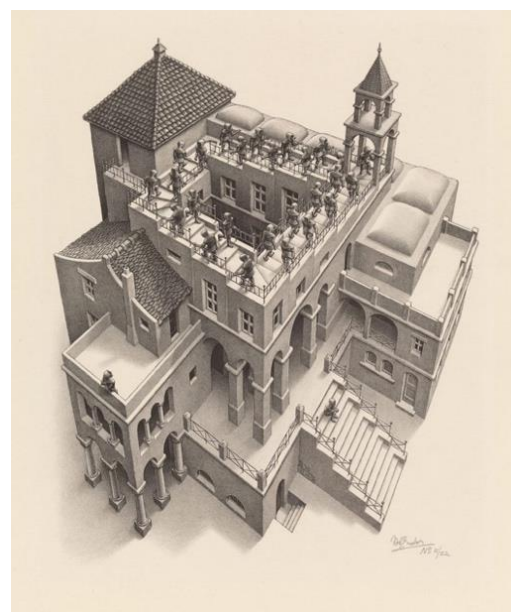
Misschien is de metamorfose wel de mooiste vorm die hij hiervoor gebruikt. In 1937 experimenteert hij er voor het eerst mee. Twee jaar later ontstaat de 4 meter lange *Metamorphose II*. Het brengt eerdere thema's als perspectief, vlakvulling en driedimensionaliteit op het platte vlak samen in een unieke prent. Hij laat hierin naadloos reptielen bijen worden en hij verandert een stadje in een schaakbord.

M.C. Escher, *Metamorphose II*, houtsnede, gedrukt van twintig blokken op drie aan elkaar gemonteerde vellen, 1939 -1940

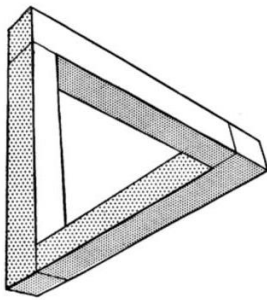
Escher en de wiskunde

Eschers wiskundige blik op kunst wordt in de loop van zijn carrière ook opgemerkt door verscheidene wis- en natuurkundigen. Zo ontstaan er twee iconische prenten uit het contact dat M.C. Escher had met de beroemde wiskundigen Roger Penrose en zijn vader L.S. Penrose. Roger Penrose had het werk van Escher ontdekt bij diens eenmanstentoonstelling in het Stedelijk Museum in 1954, naar aanleiding van het Internationaal Mathematisch Congres datzelfde jaar. In de litho *Klimmen en dalen* gebruikt Escher de befaamde Penrose-trap, die eindeloos door lijkt te gaan. Het is een mooi voorbeeld van Eschers talent om ingewikkelde wiskundige principes visueel begrijpelijk en aantrekkelijk te maken.

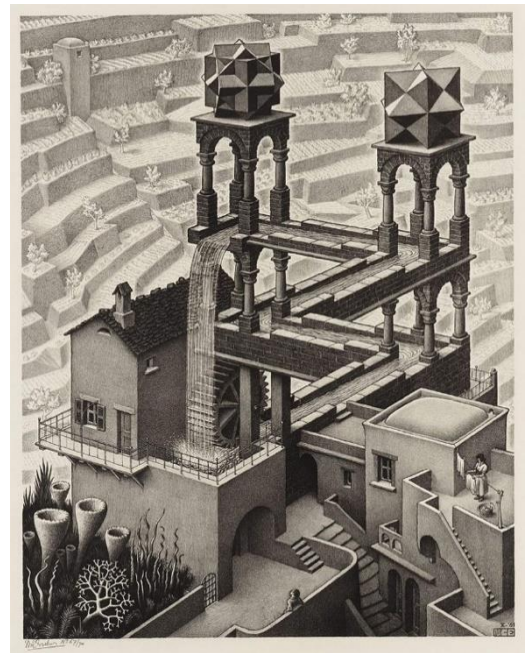

M.C. Escher, *Klimmen en dalen*, litho, 1960

In het daaropvolgende jaar produceert Escher nog een prent die duidelijk op de wiskundige principes van Penrose is gestoeld. In *Waterval* (1961) gebruikt Escher een onmogelijke driehoeks balk. Penrose had deze bedacht nadat hij de tentoonstelling van Escher in het Stedelijk Museum had gezien. Door de Penrose-driehoek te gebruiken als basis voor de watermolen in *Waterval* sloot Escher de kringloop en kreeg hij het voor elkaar om water niet alleen naar beneden, maar ook omhóóg te laten stromen.

Voorbeeld van de driehoek uit 'Impossible objects: a special type of visual illusion' door L.S. Penrose en R. Penrose

M.C. Escher, *Waterval*, litho, 1961

Grafiek & techniek

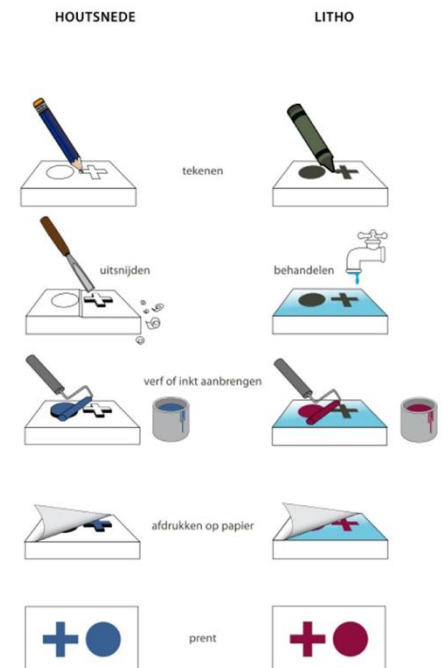
M.C. Escher was een graficus, een kunstenaar die gespecialiseerd is in het maken van prenten. Binnen de grafische technieken kunnen drie soorten worden onderscheiden: hoogdruk, diepdruk en vlakdruk. Escher maakt vooral houtsnedes (hoogdruk) en litho's (vlakdruk).

Houtsnedes zijn voorstellingen die in hout worden uitgesneden en vallen onder de hoogdruk. Bij een hoogdruk wordt er gedrukt van de hoger gelegen delen. Met een guts worden stukken uit het houtblok weggesneden, zodat de voorstelling vrij komt te liggen. Op deze hoger gelegen delen wordt inkt aangebracht. Vervolgens wordt een vel papier op het geïnkte houtblok gelegd en bedrukt. De hoger gelegen delen geven de zwarte inkt af aan het papier, en op de plekken van de uitgespaarde delen blijft het papier wit. Hierdoor ontstaat er een sterk contrast tussen de witte en zwarte delen van de prent.

Litho's zijn tekeningen gemaakt op een speciaal bewerkte vlakke steen. Ze vallen onder de vlakdruk, waarbij niks wordt weggesneden. Met speciale vette inkt of krijt wordt de voorstelling op de lithosteen gezet. Deze steen wordt dan met een aantal chemische handelingen water- en inktafstotend gemaakt. Alleen de vette, getekende lijnen nemen de inkt op, waardoor de voorstelling kan worden afgedrukt. Met een litho zijn er meer verschillende tinten grijs te bereiken, in tegenstelling tot de houtsnede.

Het maken van een mooie afdruk met deze techniek is behoorlijk ingewikkeld, zo heb je bijvoorbeeld een speciale en behoorlijk zware pers nodig. Escher maakte dan ook altijd gebruik van een vakman om de afdrukken te laten maken.

Kenmerkend voor de prentkunst is dat er meerdere afdrukken van een werk kunnen bestaan. Het aantal gedrukte exemplaren heet een oplage. Het ontwerp dat de graficus op het houtblok of de lithosteen aanbrengt, wordt uiteindelijk in spiegelbeeld afgedrukt. Als voorbeeld ziet u de tekening en de houtsnede van *Morano, Calabrië*.

M.C. Escher, Morano, Calabrië, houtsnede, 1930

M.C. Escher, Morano, Calabrië, potlood op papier, 1930

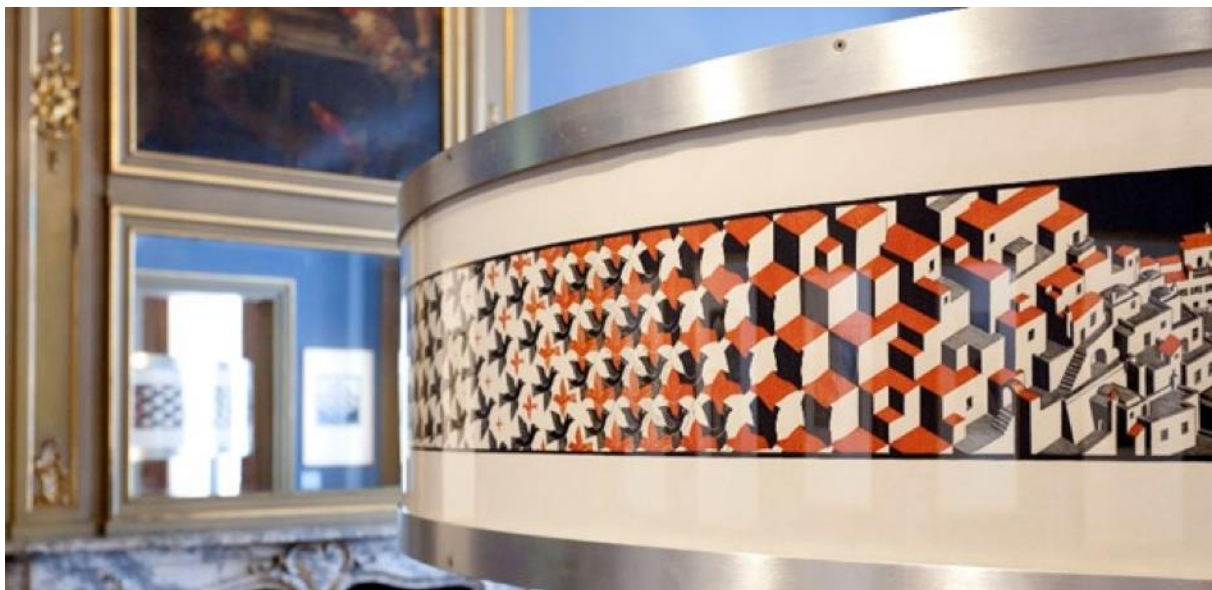
Het museum

Permanente collectiepresentatie

Escher in Het Paleis toont altijd de wereldberoemde, fantasievolle voorstellingen van de kunstenaar M.C. Escher en is gevestigd in het voormalige winterpaleis van Koningin-Moeder Emma. Op de begane grond en de eerste verdieping van het museum is er een permanente tentoonstelling met het werk van Escher.

In het museum staat Eschers ontwikkeling als kunstenaar centraal. Zijn vroege werk bestaat uit prille houtsneden van personen en weergaloze weergaven van natuur en landschappen, waarin hij zijn talent verkent. In zijn latere werk ontwikkelt hij zijn revolutionaire vlakvullingen, metamorfoses en optische illusies. Zijn speelse prenten zijn een plezier voor het oog en vormen al jaren een rijke inspiratiebron voor wiskundigen, filmmakers en architecten over de hele wereld.

Naast de vaste opstelling worden er in het museum geregeld tijdelijke tentoonstellingen gehouden rondom thema's uit het werk en leven van M.C. Escher. Raadpleeg de [website](#) voor uw bezoek om te zien of er een tijdelijke tentoonstelling is, zodat u daar rekening mee kunt houden.

Opstelling bij *Metamorphose III*

Interactieve tentoonstelling 'Kijken als Escher'

Op de tweede etage leert de bezoeker kijken als M.C. Escher. In verschillende zalen wordt deze deel van Eschers beleving. Er zijn een aantal interactieve onderdelen waar de leerlingen in verschillende vormen van optische illusie kunnen duiken. In de fotokamer kan de langste persoon het kleinst worden en andersom. Bij de Op-art zaal lijken de kunstwerken te bewegen, maar dat is bedrog. Bij Op-art wordt er - net zoals in Eschers werk - gespeeld met het oog van de toeschouwer.

Over het Paleis

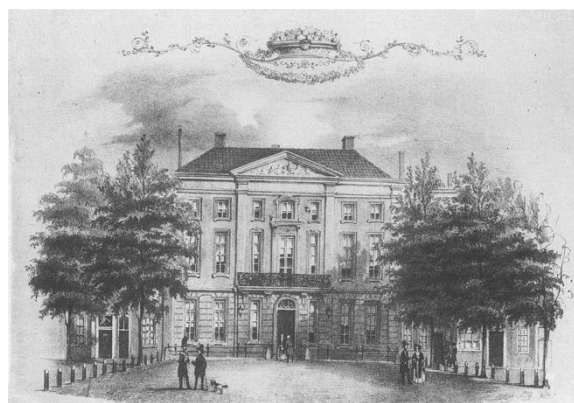
Het paleis aan het Lange Voorhout 74, waar nu Escher in Het Paleis gevestigd is, heeft een lange historie. Pieter de Swart ontwierp in 1760 voor Anthony van Patras een woonhuis aan het Lange Voorhout. Tussen 1760 en 1764 werd het gebouw opgeleverd. Patras was burgemeester van het Friese stadje Sloten en gedeputeerde bij de Staten-Generaal. Uiteindelijk werd het gebouw in 1796 door Archibald Hope gekocht. De familie Hope was in die tijd financier van de Europese adel en soms leende de familie aan beide partijen van een conflict geld voor hun oorlogsvoering. Het was dan wellicht ook niet geheel toevallig dat Napoleon op doorreis in ons land in 1811 veertien uur aan Lange Voorhout 74 verbleef.

Koningin-Moeder Emma kocht het pand in 1896 uit de nalatenschap van haar overleden zwager Prins Hendrik, bijgenaamd de Zeevaarder. Ze liet het uitgebreid verbouwen voor ze hier in 1901, na het huwelijk van haar dochter koningin Wilhelmina, introk.

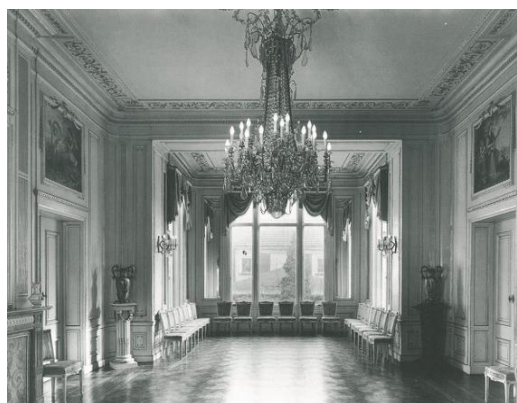
Bij deze renovatie werd onder meer een nieuwe trap naar de eerste verdieping aangelegd met een koperen leuning, die in die tijd wekelijks glanzend gepoetst moest worden. Daar was de majesteit nogal precies in. Deze prachtige trap lijkt door te lopen naar de tweede verdieping, maar dat is een (optische) illusie. De trap komt tot de eerste etage.

Koningin-Moeder Emma gebruikte het Paleis als winterpaleis, in de zomer verbleef ze op Soestdijk. Het gebouw was voor de vorstinnen Wilhelmina, Juliana en Beatrix vooral hun werkpaleis. Koningin Juliana begon als eerste koningin vanuit dit Paleis haar tocht in de gouden koets bij de opening van de Staten-Generaal op Prinsjesdag. Fameus is het traditionele zwaaien van de koninklijke familie op het kleine gouden balkon aan de voorgevel.

Koningin Beatrix en Prins Claus werkten hier totdat het Paleis Noordeinde geschikt was gemaakt als werkpaleis. In 1991 verkocht de familie het pand aan de gemeente Den Haag, op voorwaarde dat er alleen culturele activiteiten plaats zouden vinden. Met groot succes heeft Kunstmuseum Den Haag hier tentoonstellingen met werk van Rodin, Frida Kahlo en Venetiaans glas gehouden. Sinds 2002 is hier Escher in Het Paleis gevestigd.

A.P. Langenhuysen, Lange Voorhout (Huis van Hope), litho, 1844

Balzaal

Kroonluchters

Het museum wordt verlicht door spectaculaire kroonluchters van Hans van Bentem (1965). Van Bentem is keramist en glaskunstenaar, maar ook ontwerper van kroonluchters. Deze worden geproduceerd in de Tsjechische regio Bohemen. Hij heeft namelijk een voorkeur voor het plaatselijke kristal en het vakmanschap uit die regio. De kroonluchters vormen een surrealistische combinatie met de prenten van Escher. De grote kroonluchter in het trappenhuis is geïnspireerd op het paleis. De aardbol, de passer en de strik zijn terug te vinden in de witte stucversiering van de wanden.

Kroonluchters van Hans van Bentem in het trappenhuis

Het parket van Donald Judd

Naast de verlichting is ook de vloer van Escher in Het Paleis is een kunstwerk, ontworpen door vooraanstaand *minimal art*-kunstenaar Donald Judd (1928-1994). De Amerikaanse Judd was van mening dat kunst niet iets moet uitbeelden, maar dat een werk als zelfstandig object moet kunnen bestaan. In 1992 schetst hij een patroon voor het parket op de begane grond en eerste verdieping. Hij heeft zijn geometrische vormen en bijzondere kleurgebruik vertaald in een unieke gestreepte paleisvloer, bestaande uit vijf verschillende soorten hout: essen, basralocus, kambala, wengé en merbau.

Parketvloer van Donald Judd. Foto: Isabel Nabuurs

Huisregels

Wij stellen het zeer op prijs als u de museumhuisregels met de begeleiders en leerlingen van uw school bespreekt voorafgaande aan het museumbezoek. Wij vragen de docenten en begeleiders een actieve rol in te nemen bij het naleven van de huisregels.

De huisregels:

- De kunstwerken zijn om naar te kijken, en mogen dus niet aangeraakt worden, tenzij anders vermeld.
- Het paleis is een monumentaal pand, leun daarom niet tegen wanden en vitrines.
- Eten en drinken is, buiten het museumcafé, niet toegestaan in het museum.
- Houd rekening met andere museumbezoekers, praat niet te hard en loop rustig.
- In het museum mag u zonder flits fotograferen. Het gebruik van een statief of selfiestick is niet toegestaan.
- Paraplu's en tassen die groter zijn dan A4-formaat mag u niet meenemen op zaal. U kunt deze in onze gratis kluisjes opbergen tijdens uw bezoek. Voor de tassen van de leerlingen zal er een afsluitbare rolcontainer aanwezig zijn.

Ter verdieping

Bezoek onze website

www.escherinhetpaleis.nl

Voor meer informatie over grote gebeurtenissen in het leven van M.C. Escher kunt u onze [tijdlijn](#) bekijken. In de sectie [Escher Vandaag](#) staan veel achtergrondverhalen en anekdotes over het leven en werk van M.C. Escher.

Om te kijken

Wil je alles leren over M.C. Escher? Volg deze prachtige interactieve tour over de kunstenaar: <https://escher.ntr.nl/>

Hoe maak je een litho? In deze video van het Van Gogh Museum legt kunstenaar Sarai de Haan uit hoe deze vlakdruktechniek in zijn werk gaat:

<https://www.youtube.com/watch?v=HauFUcKTcOk>

Kunstenaar Hanna de Haan laat zien hoe je ook thuis een litho kunt maken:

<https://www.youtube.com/watch?v=NbihAE6glpQ>

Hoe maak je een houtsnede? Kunstenaar Sarai de Haan vertelt het in het kort:

<https://www.youtube.com/watch?v=146VhMfTWrw>

Om te lezen

- **Grafiek en tekeningen**, M.C. Escher (Taschen 2011)*
- **De toverspiegel van M.C. Escher**, B. Ernst (Taschen 2007)*
- **Onmogelijke figuren**, B. Ernst (Taschen 2005)*

Onderstaande twee boeken worden gezien als de standaardwerken over Eschers leven en zijn prenten:

- **Leven en werk van M.C. Escher**, onder redactie van J.L. Locher (Meulenhoff 1981)*
- **M.C. Escher, een biografie**, W. Hazeu (Meulenhoff 1998)*

Voor wiskundedocenten is het standaardwerk:

- **Visions of Symmetry**, Doris Schattschneider (W.H. Freeman & Co Ltd 1990)*

Kinderboeken over M.C. Escher

- **Nadir en Zenith in de wereld van Escher**, Wouter van Reek in samenwerking met Escher in Het Paleis (Leopold 2019)
- **Escher tovenaars op papier**, B. Ernst (Wbooks 2009)*

* Alleen tweedehands verkrijgbaar